

رابطه متغیرهای دانشگاهی و نگرش دانشجویان به دین^۱

یونس نوربخش^۲

حامد طالبیان^۳

محمد مهدی مولایی^۴

تاریخ پذیرش: ۹۳/۳/۳۱

تاریخ دریافت: ۹۲/۱۲/۲۵

چکیده

هدف این مقاله سنجش رابطه میان تعدادی از متغیرهای دانشگاهی و نگرش دانشجویان به دین است. این پژوهش تلاش کرده تا به این پرسش پاسخ گوید که آیا رابطه معناداری میان پاره‌ای از متغیرهای زمینه‌ای دانشگاهی و نگرش دانشجویان به دین وجود دارد؟ تعاریف متعددی برای نگرش هست اما در اغلب آن‌ها نگرش دارای اجزای شناختی، عاطفی و رفتاری معرفی شده است. بر همین اساس نگرش به دین در سه بعد شناختی، عاطفی و رفتاری سنجیده شده است. از میان متغیرهای زمینه‌ای دانشگاهی نیز به نوع دانشگاه، نوع سکونت دانشجویان، رشته تحصیلی و تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه توجه شده است. این پژوهش به شیوه پیمایشی با جامعه آماری ۲۵۵۵ نفره از دانشجویان سراسر کشور انجام گرفته است. یافته‌ها نشان می‌دهد میان نوع دانشگاه و نوع سکونت در زمان تحصیل و همه ابعاد نگرش به دین رابطه معنادار وجود دارد. در مقابل، رابطه معناداری میان نگرش به دین و رشته تحصیلی وجود ندارد. اما میان بعد رفتاری نگرش به دین و رشته تحصیلی رابطه وجود دارد. نمره بعد رفتاری نگرش به دین در میان دانشجویان علوم انسانی بالاتر از سایر رشته‌هاست. بدین ترتیب، نتایج تصور رایج در فضای سیاسی کشور را رد می‌کند مبنی بر اینکه دانشجویان رشته‌های علوم انسانی نسبت به سایر رشته‌ها نگرش نامطلوب‌تری به دین دارند و تحصیل در علوم انسانی به سکولار شدن دانشجویان می‌انجامد. یافته‌ها همچنین نشان می‌دهد که هرچند میان ترم‌های حضور در دانشگاه و نگرش به دین رابطه وجود دارد، این رابطه عموماً بسیار ضعیف است. از این رو، نمی‌توان دانشگاه در ایران را نهادی در مسیر کاهش نگرش دانشجویان به دین تفسیر کرد.

واژه‌های کلیدی: دینداری دانشجویان، رشته تحصیلی، متغیرهای دانشگاهی، نگرش به دین.

۱. داده‌های این مقاله برگرفته از طرح پژوهشی با عنوان «رسانه‌ها، فرهنگ و انواع دینداری (مطالعه دانشجویان سراسر کشور)» به سفارش شورای اسلامی شدن دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی شورای عالی انقلاب فرهنگی است. مشاوران این طرح دکتر یونس شکرخواه، دکتر علیرضا دهقان و دکتر یحیی علی بابایی بوده‌اند که نویسندگان از آن‌ها به خاطر همراهی‌شان در این پژوهش تشکر می‌کنند.

۲. دانشیار گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه تهران (نویسنده مسئول)، ynourbakhsh@ut.ac.ir

۳. کارشناس ارشد جامعه‌شناسی، مربی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، htalebian@ricac.ac.ir

۴. کارشناس ارشد جامعه‌شناسی، دانشگاه تهران، mm@mowlaei.ir

مقدمه و طرح مسئله

برخلاف پژوهش‌های تجربی و پیمایشی گوناگونی که با موضوع‌های متنوع انجام شده و جامعه آماری آن دانشجویان است، سهم مطالعات تجربی با هدف جامعه‌شناسی دانشگاه در ایران یا زندگی دانشجویی و دانشگاهی بسیار اندک است. این موضوع در زمینه پژوهش‌های نظری نیز تا حدود زیادی صحت دارد. هر چند که در حوزه علوم تعلیم و تربیت و با هدف تسهیل فرایند یادگیری دانش‌آموزان و دانشجویان و بهبود نظام‌های آموزشی، پژوهش‌هایی در دسترس است اما جای خالی مفاهیم و نظریه‌های مرتبط با جامعه‌شناسی پردیس‌های دانشگاهی، زندگی دانشگاهی و مفاهیمی از این دست کماکان احساس می‌شود.

با وجود فقدان متون نظری و تجربی، درباره رابطه میان دانشگاه و دین طیفی از نظریه‌های مختلف وجود دارد. در حالی که بسیاری معتقدند دانشگاه نهادی مدرن و ماهیتاً سکولار است که خواه ناخواه به سست شدن بنیادهای دینی در دانشجویان منجر می‌شود، گفتمان سیاسی و دانشگاهی غالب در ایران به امکان‌پذیر بودن دانشگاه اسلامی و تعامل میان علم و دین معتقد است. نماد این رویکرد را می‌توان در تلاش سالیان اخیر برای شکل دادن و نهادینه کردن وحدت حوزه و دانشگاه یافت.

بر این اساس، هدف این پژوهش سنجش رابطه میان برخی متغیرهای زندگی دانشجویی و نگرش به دین است. این پژوهش تلاش کرده تا به این پرسش پاسخ گوید که آیا رابطه معناداری میان پاره‌ای متغیرهای زمینه‌ای دانشگاهی و نگرش به دین وجود دارد؟ بر این اساس فرض اصلی این پژوهش وجود رابطه‌ای معنادار میان پاره‌ای از متغیرهای صوری مرتبط با دانشگاه مانند ترم‌های حضور در دانشگاه و رشته تحصیلی با نگرش دانشجویان به دین است. در این پژوهش متغیرهای مستقل مرتبط با دانشگاه همچون نوع سکونت در دانشگاه (خوابگاه، خانه دانشجویی، منزل پدری و غیره)، رشته تحصیلی و غیره متغیرهای زمینه‌ای کم‌ابهامی‌اند. در مقابل، برای عملیاتی‌سازی متغیر وابسته «نگرش دانشجویان نسبت به دین» دشواری‌هایی وجود داشت. تلاش‌هایی برای سنجش متغیر نگرش نسبت به دین انجام گرفته (هاشمی، ۱۳۸۳؛ عطاپور، ۱۳۸۱) اما تمرکز عمده پژوهش‌ها تاکنون بیشتر بر سنجش دینداری بوده است. ابزارهای و سنجه‌های طراحی شده برای سنجش نگرش دینی راهنمای طراحی ابزار سنجش در این پژوهش نیز بوده است. با توجه به موارد فوق، مباحث نظری و عملیاتی مرتبط با متغیر وابسته نگرش به دین با شرح و تفصیل بیشتری در این مقاله ارائه شده است.

مرور متون نظری

تاکنون، در حوزه مطالعات دین، رویکردهای مختلفی به محک آزمون گذارده شده است. رویکردهای الهیاتی و فلسفی از دریچه نگاه قدسی و متافیزیکی به مقوله دین نگریسته است. علامه سید محمدحسین طباطبایی، فیلسوف و نویسنده تفسیر المیزان با در نظر گرفتن اسلام، دین را این گونه تعریف می‌کند: «دین عبارت است از مجموعه‌ای مرکب از معارف مربوط به مبدأ و معاد و قوانین اجتماعی؛ یعنی عبادات و معاملات، که از طریق وحی و نبوت اخذ می‌شود» (طباطبایی، ۱۳۷۵: ۴۳۱).

جامعه‌شناسی کلاسیک، دین را مقوله‌ای می‌نگرد که بیشتر مرتبط با نظم و کارکردهای اجتماعی است. نخستین بار دورکیم (۱۳۸۶) به نسبت میان دین و نظم اجتماعی اشاره کرد و در دوره‌های بعد این تعریف از دین عموماً در جامعه‌شناسی پذیرفته شده است. امیل دورکیم معتقد است که دین نظامی فکری است که افراد می‌توانند از آن طریق جامعه را بازنمایی کنند و علاوه بر آن روابط مبهم یا صمیمانه‌شان را با جامعه بیان کنند. در واقع، دین نه یک توهم است و نه یک چیز ساختگی. خدا و دین چیزی جز تغییر شکل جامعه نیستند. خدا و دین مساوی با جامعه است. از همین رو، دورکیم به دو مفهوم پیچیده و مهم در جهان می‌رسد یکی اجتماع و دیگری خدا و در نهایت خدا را همان اجتماع می‌داند (دورکیم، ۱۳۸۶: ۱۰). از این دوره بود که مطالعه دین با رویکردی عقلانی در کانون توجه مطالعات علوم اجتماعی و انسانی قرار گرفت. جامعه‌شناسان دیگر، افکار دورکیم را تکمیل و براساس نگاه کارکردگرایی، کارکردهای اجتماعی متعددی برای دین تشخیص داده‌اند که موجب دوام دین می‌شود و مجموعه پیچیده‌ای از اسطوره‌ها، عقاید و شعائر مذهبی و مراسم مذهبی است. وبر از جمله جامعه‌شناسان دیگری است که دینداری مبتنی بر پایگاه و طبقه اجتماعی را مطرح می‌کند. او نمونه‌هایی از دینداری طبقاتی شامل دینداری دهقانان، دینداری طبقات جنگجو، دینداری دیوان‌سالاران، دینداری بازرگانان و دینداری روشنفکران را مطرح می‌کند. از نظر وبر هر یک از این گروه‌ها دینداری خاص خود با کارکردهای متفاوت را مد نظر دارند. از نگاه او طبقات متوسط شهری حاملان دین‌های اخلاقی‌اند و در مقابل معمولاً طبقات پایین اندیشه‌های دینی متمایزی ندارند (میرسندسی، ۱۳۹۰: ۱۲۶-۱۳۰).

آنتونی گیدنز، یکی دیگر از جامعه‌شناسان متأخر نیز در تعریف خود از دین، به همین عنصر اجتماعی توجه کرده و تعریف خود را از دین در پیوند با مناسک و اجتماعات دینی ارائه داده است. به اعتقاد گیدنز دین در بردارنده دسته‌ای از نمادهاست که موجب برانگیختن احساس احترام یا نفرت می‌شود و با مناسک و مراسمی پیوند دارد (مانند مراسم کلیسایی) که جمعی از دینداران برگزار می‌کنند. اعتقادات درون یک دین چه خدا یا خدایان در آن باشد یا نباشد، همیشه موجودات یا اشیایی‌اند که الهام‌بخش موضع احترام یا نفرت‌اند. همه ادیان در بر دارنده مراسمی‌اند که به‌طور جمعی دینداران در اماکن معمولاً معین مانند کلیسا، مسجد، معبد و یا مکان‌های دیگر برگزاری مناسک انجام می‌دهند (گیدنز، ۱۳۸۹: ۲۳۶).

از سوی دیگر، روان‌شناسی دین گستره‌ای است که به مطالعه باورها و اعمال دینی می‌پردازد. در علوم روان‌شناختی، توجه به مسئله دین عموماً در سنجش نگرش افراد به دین یا سنجش میزان دینداری آن‌ها تبلور یافته است. برخی صاحب‌نظران تا آنجا پیش می‌روند که موضوع اصلی روان‌شناسی را نگرش می‌دانند و آن را علم مطالعه نگرش‌های افراد تعریف می‌کنند (کریمی، ۱۳۷۵). بخشی از اهمیت نگرش ناشی از آن است که مطالعه نگرش برای درک رفتار اجتماعی، حیاتی است و بخش دیگری از این اهمیت مبتنی بر این فرض است که نگرش‌ها تعیین‌کننده رفتارند. این فرض به‌طور ضمنی، دلالت بر این امر دارد که با تغییر دادن نگرش‌های افراد، می‌توان رفتارهای آن‌ها را تغییر داد. به علاوه، با افزایش نگرش‌های شخصی در مورد چیزها، احتیاج او به تفکر و اخذ تصمیم‌گیری تازه کم می‌شود و رفتار او نسبت به آن چیزها عادت‌ی، قالبی، مشخص و قابل‌پیش‌بینی می‌گردد و در نتیجه زندگی اجتماعی آسان می‌شود. اگر نگرش‌های افراد را بدانیم، می‌توانیم رفتار آنان را پیش‌بینی و بر رفتار آنان کنترل داشته باشیم (همان). بنابراین، روان‌شناسی دین در مفهوم کلی، نگاه به دین از دیدگاهی روان‌شناختی و به مفهوم خاص از دیدگاه روان‌شناسی اجتماعی است (عظاپور به نقل از هود و دیگران، ۱۹۹۶).

با جمع‌بندی موارد فوق، می‌توان مفهوم نگرش را مرز مشترک رویکردهای جامعه‌شناختی و روان‌شناسی اجتماعی به مفهوم دین در نظر گرفت. از منظر جامعه‌شناختی و با اتکا به آرای اندیشمندان مسلمان دین پدیده‌ای ساختاری است که تمامی ابعاد زندگی فردی و اجتماعی انسان را شامل می‌شود (طالبان، ۱۳۷۷). از دیدگاه روان‌شناختی دین پدیده‌ای متشکل از مقوله‌های روان‌شناختی متعدد از جمله هیجان‌ها، باورها، ارزش‌ها و محیط اجتماعی است که مصداق آن را می‌توان در تعاریف مبتنی بر ابعاد مختلف دین یافت. از منظر جامعه‌شناختی، دین

پدیده‌ای ناظر به کلیت زندگی انسان‌هاست که موارد متعددی از جمله تعامل‌های اجتماعی هنگام شرکت در آیین‌های اجتماعی مذهبی را نیز دربرمی‌گیرد اما در روان‌شناسی اجتماعی، به نگرش تک‌تک افراد به کلیت اجتماعی دین توجه می‌شود.

بنابراین، مفهوم نگرش در روان‌شناسی اجتماعی سازه نظری مناسبی برای هدف این پژوهش است که با رویکردهای روش‌شناختی آن نیز مطابقت دارد. مرتبط با مفهوم نگرش، عموماً در مطالعات سنجش دینداری به تعریف دین پرداخته شده است. برای مثال، خدایاری فرد دین را پدیده‌ای مرکب از انواع رفتارها، نگرش‌ها و باورها دانسته و با وجود این تأکید می‌کند که تنها بخشی از پدیده‌ها و واقعیت‌ها پیرامون دین جنبه‌ای روان‌شناختی دارد (خدایاری فرد، ۱۳۸۷):

۲۵). عناصری چون عواطف دینی، باورهای دینی، ارزش‌های دینی یا آمادگی انجام رفتار دینی همه از جمله عناصر روان‌شناختی‌اند که در چارچوب مفهوم نگرش یا نگرش نسبت به دین سنجش‌پذیرند و می‌توان ابزارهای سنجش متناسب با آن را در علوم اجتماعی و رفتاری طراحی کرد، در حالی که تجربه‌های قدسی و عرفانی چندان موضوع بررسی و سنجش روان‌شناختی قرار نگرفته و بیشتر موضوع جامعه‌شناسی دین و الهیات است.

برای مفهوم نگرش، تعاریف متعددی وجود دارد اما در اغلب آن‌ها نگرش دارای اجزای شناخت، عاطفه و رفتار معرفی شده است. لوئیز ترستون نگرش را عبارت از واکنشی ارزشی یا عاطفی به موضوع نگرش می‌داند. از دیدگاه آلپورت (۱۳۷۹) نگرش نوعی حالت آمادگی ذهنی است که از طریق تجربه سازماندهی شده است. نگرش تأثیر پویا و جهت‌داری روی پاسخ‌های افراد به تمامی اشیا و موقعیت‌هایی می‌گذارد که به آن مربوط می‌شود (سورین و تانکار، ۱۳۸۷: ۲۳۷). تعاریف مختلف نگرش را از سه جنبه مختلف تعریف کرده‌اند (کوثری، ۱۳۶۸: ۲۳۸):

- واکنشی ارزشی یا عاطفی
- آمادگی پاسخ دادن
- منظومه‌ای از عناصر شناختی، عاطفی و رفتاری.

بر این اساس، نگرش به دین به نظام پایداری ذهنی اشاره دارد که به کمک آن افراد رابطه خود را با سه عنصر اساسی و اصلی دین (اعتقادات، اخلاقیات و احکام) برقرار می‌کنند. این سه عنصر از منظر بسیاری از علمای دینی هسته‌های اصلی دینداری شناخته شده‌اند (مطهری، ۱۳۶۹؛ جوادی آملی، ۱۳۷۷) و در الگوهای سنجش دینداری نیز (ر.ک. سراج‌زاده، ۱۳۷۶، ۶۰-۷۶؛

پویافر، ۱۳۸۶) به آن اشاره شده است. به دلیل پیچیدگی و چندبعدی بودن مفهوم دین و دینداری، برای سنجش نگرش به دین باید از تعاریف منظومه‌ای نگرش استفاده کرد، هرچند که شباهت زیادی نیز با مقیاس‌های سنجش دینداری نیز دارد و در نهایت گویه‌های تقریباً یکسانی برای سنجش آن‌ها به دست می‌آید. نگرش به دین در این پژوهش متغیری است که عموماً با اتکا به یافته‌ها و ابزارهای سنجش پژوهش‌های سنجش دینداری تعریف مفهومی، نظری و عملیاتی شده است. با این حال، هدف این پژوهش نه سنجش دینداری افراد که بررسی رابطه میان برخی متغیرهای دانشگاهی و نگرش دانشجویان به دین بوده است.

بر این اساس، به تناسب مفهوم نگرش، نگرش به دین یا مذهب نیز ناظر به باورهای دینی، عواطف دینی، و آمادگی رفتارهای دینی است. با اتکا به مطالعات پیشین سنجش دینداری در ایران، این سازه از سه بعد اعتقادات دینی، عواطف دینی و آمادگی رفتار دینی تشکیل شده و برای سنجش هر یک از این ابعاد، شاخص‌های مرتبط در پژوهش‌های پیشین، متناسب با این پژوهش استخراج، بازبینی و در نهایت به گزاره‌های نگرشی تبدیل شده است تا سنجه نهایی پژوهش به دست آید. این سه بعد یا شاخص، ابعاد اصلی مفهوم نگرش به دین در این پژوهش و کلیت سنجه‌های مختلف دینداری در پژوهش‌های پیشین را تشکیل می‌دهند. خدایاری فرد (۱۳۸۸) نگرش مذهبی را چنین تعریف می‌کند: اعتقادات منسجم و یکپارچه توحیدی که خداوند را محور امور و ارزش‌ها، اخلاقیات، آداب و رسوم رفتارهای انسان با یکدیگر، طبیعت و با خویشتن می‌داند. همچنین، در پژوهش‌های مختلف مقیاس‌ها و گویه‌های مختلفی برای سنجش نگرش‌های دینی فراهم آمده است که تا حدود زیادی توانسته‌اند نگرش‌های دینی افراد در سه بعد رفتاری، عاطفی و شناختی را بسنجند.

پیشینه پژوهش

پژوهش‌های مختلف سنجش دینداری، کم‌وبیش نگرش به دین را در میان دانشجویان و دیگر گروه‌های اجتماعی سنجیده‌اند. پژوهش‌های متنوع و گوناگونی نیز با موضوع‌های مختلف وجود دارند که دانشجویان را جامعه آماری خود انتخاب کرده‌اند.

در اینجا به نتایج چندین تحقیق اشاره می‌شود که درباره متغیرهای زمینه‌ای مثل رشته تحصیلی و محل سکونت دانشجو و نقش آن در تغییر نگرش یا رفتار دانشجو انجام شده است. در یکی از نخستین پژوهش‌های انجام گرفته در معاونت فرهنگی جهاد دانشگاهی دانشگاه

اصفهان، با عنوان «بررسی گرایش‌های دینی دانشجویان» (۱۳۷۵)، از دانشجویان پرسیده شد که آیا عقاید و گرایش‌های دینی‌شان پس از ورود به دانشگاه تغییر کرده است؟ در پاسخ به این پرسش ۴۰ درصد تغییر گرایش‌ها را تأیید و ۶۰ درصد به این پرسش پاسخ منفی داده‌اند. با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی طبقه‌ای، ۹۵۸ نمونه از جامعه آماری دانشجویان مقاطع تحصیلی دانشگاه‌های شهر اصفهان انتخاب شد.

بلالی (۱۳۷۷) در پژوهش دیگری درباره سنجش گرایش دینی دانشجویان روزانه دانشگاه تبریز نشان داده است که بین اعتقاد دینی و آمادگی رفتاری دینی و جنسیت تفاوت معناداری وجود دارد و اعتقاد دینی دختران نسبت به پسران بیشتر در بعد آمادگی رفتاری برعکس و در بعد شناختی تفاوتی ندارد. همچنین، تحلیل‌های رگرسیونی این پژوهش نشان داد که میان‌الگوی مذهبی، نوع دوستان، ارزیابی فرد از اطلاعات منابع دینی، هم‌اتاقی‌های فرد، ارزیابی وی از اطلاعات خود و مذهبی بودن مادر و پدر یا اعتقاد دینی رابطه معنادار وجود دارد.

در پژوهشی دیگر با جنبه نظری، محمودی‌راد و آراسته (۱۳۸۲) با استناد به یافته‌های خارجی چنین نتیجه گرفته‌اند که خوابگاه‌های دانشجویی جوامع یادگیرنده و ابزاری برای بهبود فرایند یادگیری محسوب می‌شوند و رشد دانشجویانی که در خوابگاه‌ها زندگی می‌کنند به نسبت دانشجویانی که در مکان‌های دیگر زندگی می‌کنند بیشتر است. این پژوهش پیشنهاد می‌کند که خوابگاه‌های دانشجویی با هدف ایجاد جوامع کوچک یادگیری در رشته‌های یکسان بازنگری شوند و به مواردی چون ایجاد محیط ایمن و حمایتی، افزایش گفت‌وگو، فعالیت‌های فوق برنامه، تقویت مهارت‌های زندگی، سازگاری با محیط دانشگاهی و مشارکت دانشجویان در اداره امور دانشگاهی اهمیت داده شود.

علی آبادی، بهزاد بهبهانی و پورنادری (۱۳۸۹) در پژوهشی پیمایشی با نمونه ۲۰۱ نفری از دانشجویان خوابگاهی به این نتیجه رسیده‌اند که رابطه‌ای معنادار میان شاخص‌های روان‌شناختی و جنسیت، مقطع تحصیلی و نوع خوابگاه محل سکونت دانشجویان وجود دارد و این عناصر باید در طراحی خوابگاه‌ها در نظر گرفته شوند. حسینی لرگانی و سیف (۱۳۸۰) در پژوهشی سبک‌های یادگیری دانشجویان را با توجه به جنسیت، مقطع و رشته تحصیلی مقایسه کردند و چنین نتیجه گرفتند که دانشجویان علوم انسانی دارای سبک یادگیری انطباق‌یابنده، علوم پزشکی جذب‌کننده و فنی و مهندسی دارای سبک یادگیری واگرایند.

در پژوهشی دیگر، رفیعی، توان و جهانی (۱۳۹۰) رابطه میان عملکرد خانواده و نگرش دینی پرسنل دانشگاه علوم پزشکی اراک را بررسی کردند و چنین نتیجه گرفتند که هرچه نگرش دینی قوی تر می شود، عملکرد خانواده نیز مطلوب تر گزارش می شود. اسلامی، شجاعی زاده و وکیلی (۱۳۸۰) نیز میزان افسردگی و رابطه آن با نگرش مذهبی دانشجویان پزشکی در حال تحصیل در دانشگاه علوم پزشکی گرگان را بررسی کرده اند و نتیجه گرفته اند که میان میزان افسردگی و نگرش فرد به مذهبی بودن همبستگی معکوس وجود دارد.

نتایج تمامی پژوهش های فوق نشان دهنده نقش متغیرهای دانشگاهی بر نگرش دانشجویان است. این تأثیر را می توان در حوزه دینداری و نگرش دینی دانشجویان در تعدادی از تحقیقات مشاهده کرد.

در تعدادی از پژوهش های مختلف سنجش دینداری نیز دانشجویان جامعه آماری برگزیده شده اند (ر.ک. کاظمی، ۱۳۸۸؛ غباری بناب، ۱۳۹۱). بخشی از پژوهش های انجام شده با جامعه آماری دانشجویان، طراحی نوعی مقیاس سنجش دینداری بومی و منبعث از آموزه های اسلامی بوده است که مهم ترین مدل های طراحی شده مقیاس سنجش در بسیاری از پژوهش های تجربی قرار گرفته است (ر.ک. شجاعی زند، ۱۳۸۵؛ خدایاری فرد، ۱۳۸۷). از میان پژوهش هایی که با جامعه آماری دانشجویان صورت گرفته است، برای مثال، با جامعه آماری ۳۳۴ نفره از دانشجویان دانشگاه آزاد و دولتی شهر قم، محسنی تبریزی و کرم الهی (۱۳۸۸) نتیجه گرفته اند که بر اساس سنجش دینداری آنها، دانشجویان التزام بالایی به اعتقادات دینی، اخلاق و تکالیف فردی و در مقابل التزام نسبتاً پایینی به عبادات جمعی، احکام سیاسی، تعظیم شعائر دینی و مشارکت دینی دارند. در پژوهشی دیگر شجاعی زند، شریعتی و حبیب زاده (۱۳۸۵) چنین نتیجه گرفتند که میزان پای بندی دانشجویان به ابعاد مختلف دینداری از پراکندگی قابل توجهی برخوردار است و دانشجویان در ابعاد اعتقادات دینی، اخلاق و تکالیف فردی بیشترین نمره و در عبادات جمعی، فردی و دانش دینی کمترین نمره را گرفته اند. به همین دلیل دینداری دانشجویان بیشتر به سمت متوسط میل می کند. در پژوهشی دیگر، موحد و حمیدی زاده (۱۳۸۹) با جامعه آماری ۶۴۲ نفره از دانشجویان دوره دکتری دانشگاه شیراز به بررسی رابطه میان دینداری و گرایش ها و فعالیت علمی آنها پرداخته اند. یافته های آنها نشان می دهد که میان دینداری و گرایش علمی پاسخگویان رابطه معکوس و منفی وجود دارد، در حالی که این رابطه

برای فعالیت علمی مثبت و مستقیم است. آن‌ها چنین نتیجه گرفته‌اند که این دو یافته نشان‌دهنده جهت‌گیری متفاوت پاسخگویان نسبت به رابطه علم و دین در قلمرو عین و ذهن است.

فرضیه‌های پژوهش

فرضیه‌های مربوط به متغیرهای دانشگاهی و نقش آن بر نگرش به دین در جدول ۱ مطرح شده است. توضیح آنکه از آنجا که متغیرهای مربوط به زندگی دانشجویی عموماً متغیرهایی ساختاری و ثابت‌اند، احتمال حضور رابطه‌ای دوطرفه یا معکوس میان این متغیرها و نگرش به دین بسیار بعید به نظر می‌رسد. به همین دلیل در فرضیه‌های مطرح شده برای این پژوهش روابط علی عموماً یک‌طرفه و از متغیرهای دانشگاهی به متغیر وابسته است و به دنبال آن آزمون‌های آماری استنباطی از نوع تحلیل واریانس یک‌طرفه خواهد بود.

جدول ۱. فرضیه‌های بین متغیرهای دانشگاهی و نگرش به دین

فرضیه	رابطه	نوع آزمون
۱ آزمون رابطه بین نوع دانشگاه و نگرش به دین	تفاوت	تحلیل واریانس یک‌طرفه
۲ آزمون رابطه بین نوع دانشگاه و بعد شناختی	تفاوت	تحلیل واریانس یک‌طرفه
۳ آزمون رابطه بین نوع دانشگاه و بعد عاطفی	تفاوت	تحلیل واریانس یک‌طرفه
۴ آزمون رابطه بین نوع دانشگاه و بعد رفتاری	تفاوت	تحلیل واریانس یک‌طرفه
۵ آزمون رابطه بین نوع سکونت دانشجویان و نگرش به دین	تفاوت	تحلیل واریانس یک‌طرفه
۶ آزمون رابطه بین نوع سکونت دانشجویان و بعد شناختی	تفاوت	تحلیل واریانس یک‌طرفه
۷ آزمون رابطه بین نوع سکونت دانشجویان و بعد عاطفی	تفاوت	تحلیل واریانس یک‌طرفه
۸ آزمون رابطه بین نوع سکونت دانشجویان و بعد رفتاری	تفاوت	تحلیل واریانس یک‌طرفه
۹ آزمون رابطه بین رشته تحصیلی و نگرش به دین	تفاوت	تحلیل واریانس یک‌طرفه
۱۰ آزمون رابطه بین رشته تحصیلی و بعد شناختی	تفاوت	تحلیل واریانس یک‌طرفه
۱۱ آزمون رابطه بین رشته تحصیلی و بعد عاطفی	تفاوت	تحلیل واریانس یک‌طرفه
۱۲ آزمون رابطه بین رشته تحصیلی و بعد رفتاری	تفاوت	تحلیل واریانس یک‌طرفه
۱۳ آزمون رابطه بین تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه و نگرش به دین	همبستگی	کنندال تاو.ب
۱۴ آزمون رابطه بین تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه و بعد شناختی	همبستگی	کنندال تاو.ب
۱۵ آزمون رابطه بین تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه و بعد عاطفی	همبستگی	کنندال تاو.ب
۱۶ آزمون رابطه بین تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه و بعد رفتاری	همبستگی	کنندال تاو.ب

روش‌شناسی

در این پژوهش، روش پیمایشی روش طراحی پژوهش برگزیده بود و برای سنجش اطلاعات و جمع‌آوری داده‌ها از پرسشنامه (دواس، ۱۳۸۵) استفاده شد. جامعه آماری این پژوهش دانشجویان مسلمان ایرانی مشغول به تحصیل در دانشگاه‌های دولتی، آزاد و پیام‌نور داخل کشور بوده‌اند. پرسشنامه‌ها را دانشجویان ۴۹ دانشگاه کشور تکمیل کردند. پس از حذف پرسشنامه‌های فاقد اعتبار، ۲۵۵۵ پرسشنامه دارای اعتبار جمعیت نمونه و مبنای تحلیل قرار گرفت.

در این پژوهش از روش نمونه‌گیری چندمرحله‌ای سهمیه‌ای و خوشه‌ای (دواس، ۱۳۸۵: ۷۴) استفاده شده است. با در نظر گرفتن سه گروه دانشگاه‌های دولتی، آزاد و پیام‌نور، بنا بر جمعیت دانشجویان حاضر در هر بخش و استان انتخاب شده، حجم نمونه متناسب به هریک از آنها اختصاص داده شد. در مرحله بعد، از میان دانشگاه‌های هر گروه، تعدادی از دانشگاه‌ها انتخاب و پرسشنامه در اختیار آنها قرار گرفت. بر این اساس، کل کشور به پنج بلوک مختلف تقسیم و از هر بلوک یک استان چارچوب انتخابی اولیه نمونه‌گیری برگزیده شد.

تجزیه و تحلیل داده‌ها با استفاده از فنون و روش‌های آمار توصیفی و نیز استفاده از روش‌های آمار استنباطی با استفاده از نرم‌افزار اس.پی.اس.اس انجام شد که شامل آزمون‌های پارامتری و ناپارامتری است. در مرحله بعد برای بررسی تأثیر متغیرها بر یکدیگر، از روش‌های آمار استنباطی خصوصاً آزمون تفاوت و آزمون همبستگی کندال.تاو استفاده شده است.

متغیرهای دانشگاهی در این پژوهش شامل چهار متغیر نوع دانشگاه، نوع سکونت دانشجویان، رشته تحصیلی و تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه است. سه متغیر مستقل اول به تناسب ماهیت آن در سطح اسمی و متغیر ترم‌های حضور در سطح مطلق و در بازه یک تا ۲۴ ترم سنجیده شد که همه تنوع‌های مقاطع تحصیلی شامل کارشناسی، کارشناسی‌ارشد و دکترا را در خود جای می‌دهد.

نگرش به دین در سه سطح شناخت دینی، عواطف و احساسات دینی و تمایل به رفتار دینی سنجیده شده است. برای سنجش از مقیاس لیکرت شش‌تایی استفاده شد. سپس، در مرحله تحلیل آماری به مقیاس پنج‌تایی برگردانده شده است. ابعاد این متغیر شامل شناخت دینی، عواطف و احساسات دینی و تمایل به رفتار دینی است.

برای تعیین روایی پرسشنامه از روش روایی محتوایی استفاده شده است و کارشناسان و مشاوران پژوهش اعتبار صوری پرسشنامه را تأیید کردند. برای بررسی پایایی پرسشنامه، در دو مرحله با تعداد نمونه ۱۰۰ و ۴۰ نفره، پرسشنامه پیش‌آزمون شده است. برای بررسی پایایی پرسشنامه در مرحله پیش‌آزمون از روش ضریب پایایی کرونباخ استفاده شده است. جدول ۲ نتایج بررسی پایایی متغیر وابسته را نشان می‌دهد.

جدول ۲. نتیجه آزمون پایایی

متغیر	آلفای کرونباخ
۱ پایایی نگرش به دین	۰/۹۴۹
۲ پایایی شناخت دینی	۰/۸۹۴
۳ پایایی احساسات و عواطف دینی	۰/۸۶۹
۴ پایایی آمادگی رفتاری دینی	۰/۸۵۸

یافته‌های پژوهش

در این بخش صحت فرضیه‌های مرتبط با دانشگاه مربوط به تفاوت میان انواع دینداری با نوع دانشگاه، نوع سکونت، رشته تحصیلی و تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه بررسی شده است. با توجه به اسمی بودن اکثر متغیرها، برای بررسی صحت فرضیه‌های فوق عمدتاً از آزمون‌های تفاوت استفاده شده است.

یافته‌های توصیفی

همان‌گونه که گفتیم، متغیرهای دانشگاهی با سه شاخص نوع دانشگاه، رشته تحصیلی، نوع سکونت و تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه تعریف عملیاتی شده است. در این بخش یافته‌های توصیفی مربوط به این چهار متغیر و ابعاد مختلف نگرش به دین توصیف می‌شود تا مقدمات توصیفی لازم برای شرح یافته‌های استنباطی در بخش بعد فراهم آید.

متغیرهای دانشگاهی (مستقل)

در نمونه‌گیری از انواع دانشگاه‌های موجود در کشور، به دانشجویان سه نوع دانشگاه شامل دانشگاه دولتی (پذیرش از طریق آزمون سراسری)، آزاد و پیام‌نور توجه شده است. در این میان

تعداد ۱۱۵۲ نفر معادل ۴۵ درصد دانشجویان دانشگاه‌های دولتی، ۹۳۸۷ نفر معادل ۳۷ درصد دانشجویان دانشگاه‌های آزاد و تعداد ۴۶۵ نفر معادل ۱۸ درصد دانشجویان دانشگاه‌های پیام‌نور بوده‌اند. نتایج در جدول ۳ نمایش داده شده است.

جدول ۳. توصیف نوع دانشگاه

درصد تجمعی	درصد مؤثر	درصد	فراوانی	
۴۵/۱	۴۵/۱	۴۵/۱	۱۱۵۲	سراسری
۸۱/۸	۳۶/۷	۳۶/۷	۹۳۸	آزاد
۱۰۰/۰	۱۸/۲	۱۸/۲	۴۶۵	پیام نور
	۱۰۰/۰	۱۰۰/۰	۲۵۵۵	مجموع

در پرسشنامه رشته تحصیلی دانشجویان پرسیده شد. رشته‌های تحصیلی دانشجویان در شش گروه علوم پایه، فنی - مهندسی، پزشکی، علوم انسانی، هنر و زبان دسته‌بندی شد. نتایج نشان داد که بیشترین میزان پاسخگویان با ۱۱۶۳ نفر معادل حدود ۴۹ درصد مربوط به گروه علوم انسانی بوده است. پس از آن دانشجویان فنی - مهندسی با ۵۵۷ نفر، علوم پایه با ۲۶۲ نفر، پزشکی با ۲۰۱ نفر، زبان با ۹۶ نفر و هنر با ۵۸ نفر قرار گرفتند. نتایج در جدول ۴ نمایش داده شده است.

جدول ۴. توصیف رشته تحصیلی

درصد تجمعی	درصد مؤثر	درصد	فراوانی	
۱۱/۱	۱۱/۱	۱۰/۳	۲۶۲	علوم پایه
۳۵/۶	۲۴/۵	۲۲/۶	۵۷۷	فنی مهندسی
۴۴/۱	۸/۵	۷/۹	۲۰۱	پزشکی
۹۳/۵	۴۹/۳	۴۵/۵	۱۱۶۳	علوم انسانی
۹۵/۹	۲/۵	۲/۳	۵۸	هنر
۱۰۰/۰	۴/۱	۳/۸	۹۶	زبان
	۱۰۰/۰	۹۲/۳	۲۳۵۷	مجموع
		۷/۷	۱۹۸	فاقد اعتبار
		۱۰۰/۰	۲۵۵۵	مجموع

نوع سکونت دانشجویان در پرسشنامه در پنج طبقه با خانواده پدری، خانه مستقل، خوابگاه، خانه دانشجویی و با بستگان پرسیده شد. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که دانشجویان ساکن در

خانه پدری با حدود ۵۱ درصد بیشتر از سایرین بود. جدول ۵ فراوانی نوع سکونت دانشجویان را نمایش داده است.

جدول ۵. جدول توصیفی نوع سکونت

فراوانی	درصد	درصد مؤثر	درصد تجمعی	
۱۲۶۰	۴۹/۳	۵۱/۶	۵۱/۹	با خانواده پدری
۴۸۹	۱۹/۱	۲۰/۰	۷۱/۶	خانه مستقل
۵۲۳	۲۰/۵	۲۱/۴	۹۳/۰	خوابگاه
۱۲۳	۴/۸	۵/۰	۹۸/۰	خانه دانشجویی
۴۸	۱/۹	۲/۰	۱۰۰/۰	با بستگان
۲۴۴۳	۹۵/۶	۱۰۰/۰		مجموع
۱۱۲	۴/۴			مجموع فاقد اعتبار
۲۵۵۵	۱۰۰/۰			مجموع

حضور در دانشگاه در پرسشنامه بر اساس تعداد ترم‌های حضور پرسیده شد. نتایج نشان می‌دهد که بیش از ۵۰/۸ درصد دانشجویان بین یک تا پنج ترم در دانشگاه حضور داشته‌اند. تعداد ترم‌های حضور بقیه دانشجویان بین پنج تا ۲۳ ترم متغیر است. بیشترین درصد حضور در دانشگاه پنج ترم است که ۱۶/۲ درصد از دانشجویان را تشکیل می‌دهد. پس از آن ۱۴/۳ درصد از پاسخگویان سه ترم و ۹/۹ درصد دانشجویان یک ترم در دانشگاه حضور داشته‌اند. دو پاسخگو نیز تعداد ترم‌های حضور خود در دانشگاه را ۲۲ و ۲۳ ترم گزارش داده‌اند. جدول ۶ تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه را نمایش داده است.

جدول ۶. جدول توصیفی تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه

فراوانی	درصد	درصد مؤثر	درصد تجمعی	
۲۳۵	۹/۲	۹/۹	۹/۹	۱/۰۰
۱۰۲	۴/۰	۴/۳	۱۴/۳	۲/۰۰
۳۳۸	۱۳/۲	۱۴/۳	۲۸/۶	۳/۰۰
۱۴۴	۵/۶	۶/۱	۳۴/۷	۴/۰۰
۳۸۲	۱۵/۰	۱۶/۲	۵۰/۸	۵/۰۰

ادامه جدول ۶. جدول توصیفی تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه

درصد مؤثر	درصد تجمعی	درصد	فراوانی		
۵/۸	۵/۸	۴/۶	۱۱۷	۶/۰۰	
۶۸/۶	۱۲/۸	۱۱/۹	۳۰۳	۷/۰۰	
۷۵/۴	۶/۸	۶/۳	۱۶۰	۸/۰۰	
۸۱/۴	۶/۰	۵/۶	۱۴۲	۹/۰۰	
۸۴/۶	۳/۲	۲/۹	۷۵	۱۰/۰۰	
۹۲/۲	۷/۷	۷/۱	۱۸۱	۱۱/۰۰	
۹۵/۳	۳/۱	۲/۹	۷۳	۱۲/۰۰	
۹۶/۸	۱/۵	۱/۴	۳۶	۱۳/۰۰	
۹۸/۰	۱/۲	۱/۱	۲۸	۱۴/۰۰	
۹۸/۷	۰/۷	۰/۶	۱۶	۱۵/۰۰	معتبر
۹۹/۳	۰/۶	۰/۵	۱۴	۱۶/۰۰	
۹۹/۵	۰/۲	۰/۲	۵	۱۷/۰۰	
۹۹/۷	۰/۲	۰/۲	۴	۱۸/۰۰	
۹۹/۸	۰/۱	۰/۱	۳	۱۹/۰۰	
۹۹/۹	۰/۱	۰/۱	۳	۲۰/۰۰	
۱۰۰/۰	۰/۰	۰/۰	۱	۲۱/۰۰	
۱۰۰/۰	۰/۰	۰/۰	۱	۲۳/۰۰	
	۱۰۰/۰	۹۲/۵	۲۳۶۳	مجموع	
		۷/۵	۱۹۲	مجموع	فاقد اعتبار
		۱۰۰/۰	۲۵۵۵	مجموع	

نگرش به دین (متغیر وابسته)

شاخص نگرش به دین این گونه تعریف شده که بالا بودن نمره آن نشان‌دهنده داشتن نگرش مثبت‌تر به دین است. یافته‌های حاصل از مجموع متغیرهای تشکیل دهنده این سازه شامل بعد عاطفی، شناختی و رفتاری می‌شود که ۳۸/۱ درصد از دانشجویان نگرش به دین در سطح زیاد دارند که بیشترین درصد فراوانی این سازه است. در مجموع ۷ درصد از دانشجویان نگرش به دین در سطح کم و بسیار کم، ۲۱/۸ درصد نگرش به دین متوسط و ۷۱/۲ درصد نگرش به دین در سطح زیاد و خیلی زیاد دارند (جدول ۷).

جدول ۷. توصیف نگرش به دین

فراوانی	درصد	درصد مؤثر	درصد تجمعی
بسیار کم	۳۰	۱/۴	۱/۴
کم	۱۲۱	۵/۶	۷/۰
متوسط	۴۶۹	۲۱/۸	۲۸/۸
زیاد	۸۱۹	۳۸/۱	۶۶/۹
بسیار زیاد	۷۱۳	۳۳/۱	۱۰۰/۰
مجموع	۲۱۵۲	۱۰۰/۰	
فاقد اعتبار	۴۰۳		
مجموع	۲۵۵۵		

بعد شناختی نگرش به دین متغیری ترتیبی است که با یازده گویه و با استفاده از طیف لیکرت سنجیده شده است و یکی از متغیرهای تشکیل دهنده سازه نگرش به دین است. گویه‌های مرتبط با سنجش این شاخص و آماره‌های حاصل از سنجش هر یک در جدول ۸ آمده است.

جدول ۸. اجزای شاخص بعد شناخت دینی

تعداد	میانگین	انحراف معیار	گویه
۲۵۲۳	۵/۳۵۹۵	۱/۰۷۹۸۷	خداوند از همه انگیزه‌های پنهانی انسان آگاه است.
۲۵۲۸	۵/۲۸۲۴	۱/۰۷۶۸۵	انسان‌ها باید همواره به‌خاطر نعمت‌هایی که خداوند به آن‌ها داده است شکرگذار باشند.
۲۵۲۱	۵/۲۴۰۰	۱/۱۶۶۶۳	روز قیامت خدا ممکن است از حق خود بگذرد ولی از حق مردم گذشت نمی‌کند.
۲۵۱۹	۵/۱۸۵۸	۱/۱۷۴۰۹	مرگ، پایان زندگی نیست بلکه مرحله‌ای دیگر از زندگی است.
۲۵۱۸	۵/۱۰۲۹	۱/۲۱۹۶۸	وجود قیامت برای اجرای عدالت خداوند ضروری است.
۲۵۲۴	۴/۹۷۳۵	۱/۲۷۱۵۴	در دعاهایی که مستجاب نمی‌شود خیری نهفته است.
۲۵۲۹	۴/۸۳۰۸	۱/۴۱۱۶۳	پیامبران و امامان معصوم الگوهای بسیار خوبی در زندگی‌اند.
۲۵۲۱	۴/۵۹۶۲	۱/۴۴۵۱۵	اعتقادات مذهبی به انسان کمک می‌کند تا از زندگی راضی باشد.
۲۵۳۵	۴/۳۹۸۰	۱/۶۳۶۳۸	مسلمانان به‌خاطر تبعیت از دین عقب مانده‌اند.
۲۵۳۴	۴/۳۶۲۳	۱/۶۳۰۱۸	دین باعث گسترش خرافات در ذهن انسان‌ها می‌شود.
۲۵۱۹	۳/۹۶۳۱	۱/۶۳۶۲۶	سستی در اعتقادات مذهبی سرچشمه فساد اخلاقی است.

* نمره گویه‌های با جهت‌گیری منفی پس از معکوس شدن لحاظ شده است.

نتایج نشان می‌دهد که ۵۰/۸ درصد از دانشجویان شناخت دینی بسیار زیاد دارند که بیشترین درصد فراوانی پاسخ‌هاست. پس از آن ۳۱/۴ درصد فراوانی مربوط به بعد شناختی نگرش به دین در سطح زیاد است (جدول ۹).

جدول ۹. توصیف بعد شناخت دینی

فراوانی	درصد	درصد مؤثر	درصد تجمعی		
۲۷	۱/۱	۱/۱	۱/۱	بسیار کم	
۸۴	۳/۳	۳/۵	۴/۶	کم	
۳۱۵	۱۲/۳	۱۳/۲	۱۷/۸	متوسط	
۷۵۱	۲۹/۴	۳۱/۴	۴۹/۲	زیاد	معتبر
۱۲۱۴	۴۷/۵	۵۰/۸	۱۰۰/۰	بسیار زیاد	
۲۳۹۱	۹۳/۶	۱۰۰/۰		مجموع	
۱۶۴	۶/۴			مجموع	فاقد اعتبار
۲۵۵۵	۱۰۰/۰			مجموع	

بعد عاطفی نگرش به دین متغیری ترتیبی است که با ده گویه و با استفاده از طیف لیکرت سنجیده شده و یکی از متغیرهای تشکیل‌دهنده سازه نگرش به دین است. گویه‌های این شاخص و آماره‌های حاصل از سنجش هریک از این گویه‌ها در جدول ۱۰ آمده است.

جدول ۱۰. اجزای شاخص بعد احساسات و عواطف دینی

تعداد	میانگین	انحراف معیار	گویه
۲۵۲۳	۵/۱۲۰۹	۱/۱۸۵۱۱	حضور خدا در همه صحنه‌های زندگی محسوس است.
۲۵۱۸	۵/۰۰۱۶	۱/۶۷۴۵۵	اعتقاد به لطف خدا به انسان اعتماد به نفس و امیدواری می‌بخشد.
۲۵۲۷	۴/۷۴۳۲	۱/۳۴۰۶۸	اعتقادات دینی آرامش روانی ایجاد می‌کنند.
۲۵۰۹	۴/۴۳۳۲	۱/۴۷۸۴۶	باور به آخرت سبب می‌شود مشکلات زندگی راحت‌تر تحمل شود.
۲۵۱۶	۴/۴۲۶۹	۱/۶۷۳۲۷	دین موجب تقویت نفرت و جدایی انسان‌ها از یکدیگر می‌شود.
۲۵۲۶	۴/۴۰۳۰	۱/۴۹۹۵۴	تفکر دینی روحیه نوع‌دوستی را تقویت می‌کند.
۲۵۱۵	۴/۳۱۳۷	۱/۵۵۲۲۶	بدون اعتقادات دینی زندگی پوچ و بی‌معنا خواهد شد.
۲۵۲۳	۴/۱۳۸۳	۱/۵۵۲۰۰	مردم انسان‌های دین‌دار را دوست دارند.
۲۵۰۰	۳/۸۹۲۸	۱/۵۲۸۰۸	اشتغال به دنیا موجب غفلت از خداوند می‌شود.
۲۵۱۴	۳/۵۸۱۹	۱/۶۶۸۷۰	به انسان‌های غیرمتدین نمی‌توان خیلی اعتماد کرد.

* نمره گویه‌های با جهت‌گیری منفی پس از معکوس شدن لحاظ شده است.

نتایج نشان می‌دهد که بیشترین درصد فراوانی مربوط به احساسات و عواطف دینی در سطح زیاد است که ۴۱/۳ درصد از دانشجویان را تشکیل می‌دهد. پس از آن ۳۰/۶ درصد فراوانی مربوط به بعد عاطفی نگرش به دین در سطح متوسط است (جدول ۱۱).

جدول ۱۱. توصیف احساسات و عواطف دینی

فراوانی	درصد	درصد مؤثر	درصد تجمعی	
۶۸	۲/۷	۲/۹	۲/۹	بسیار کم
۳۰۹	۱۲/۱	۱۳/۲	۱۶/۲	کم
۷۱۴	۲۷/۹	۳۰/۶	۴۶/۷	متوسط
۹۶۴	۳۷/۷	۴۱/۳	۸۸/۰	زیاد
۲۷۹	۱۰/۹	۱۲/۰		بسیار زیاد
۲۳۳۴	۹۱/۴	۱۰۰/۰		مجموع
۲۲۱	۸/۶			مجموع فاقد اعتبار
۲۵۵۵	۱۰۰/۰			مجموع

بعد آمادگی رفتاری نگرش به دین متغیری ترتیبی است که با نه گوئی و با استفاده از طیف لیکرت سنجیده شده است و یکی از متغیرهای تشکیل‌دهنده سازه نگرش به دین است. آماره‌های حاصل از سنجش هریک از گوئی‌های این شاخص در جدول ۱۲ آمده است.

جدول ۱۲. اجزای شاخص بعد آمادگی رفتار دینی

تعداد	میانگین	انحراف معیار	گوئی
۲۵۳۰	۵/۲۶۹۶	۱/۱۳۲۶۰	باید در هر شرایطی به پدر و مادر احترام گذاشت.
۲۵۳۰	۵/۰۷۶۷	۱/۲۳۳۰۵	در انتخاب شغل، مهم‌ترین معیار حلال بودن درآمد آن است.
۲۵۲۱	۴/۷۷۴۷	۱/۳۸۲۱۵	باید از گناهان کوچک و بزرگ پرهیز کرد.
۲۵۲۶	۴/۵۲۶۵	۱/۷۲۰۸۹	باید از خوردن مشروبات الکلی و نوشیدنی‌های حرام پرهیز کرد.
۲۵۲۹	۴/۴۳۱۰	۱/۶۱۹۷۲	در روابط اجتماعی باید به حدود شرعی محرم و نامحرم توجه شود.
۲۵۲۱	۴/۲۶۶۶	۱/۴۷۱۵۴	شرکت در امور خیریه و وظیفه‌های دینی است.
۲۵۱۲	۴/۱۰۷۵	۱/۶۶۱۱۶	امر به معروف و نهی از منکر وظیفه هر انسان مسلمان است.
۲۵۳۴	۳/۹۹۸۴	۱/۷۲۹۴۳	لزومی ندارد در انتخاب همسر به مذهبی بودن او توجه شود.
۲۵۱۶	۳/۴۷۳۰	۱/۵۹۷۶۱	سفرهای زیارتی به سفرهای تفریحی ترجیح دارند.

* نمره گوئی‌های با جهت‌گیری منفی پس از معکوس شدن لحاظ شده است.

نتایج نشان می‌دهد که ۳۳/۵ درصد از دانشجویان آمادگی رفتاری بسیار زیاد دارند که بیشترین درصد فراوانی پاسخ‌هاست. پس از آن ۳۳/۳ درصد فراوانی مربوط به آمادگی رفتاری دینی در سطح زیاد است. بعد آمادگی رفتاری نگرش به دین در سطح زیاد و بسیار زیاد روی هم ۶۶/۸ درصد از پاسخگویان را شامل می‌شود (جدول ۱۳).

جدول ۱۳. توصیف آمادگی رفتاری دینی

درصد تجمعی	درصد مؤثر	درصد	فراوانی		
۱/۹	۱/۹	۱/۸	۴۵	بسیار کم	
۱۱/۶	۹/۷	۹/۲	۲۳۵	کم	
۳۳/۳	۲۱/۷	۲۰/۵	۵۲۵	متوسط	
۶۶/۵	۳۳/۳	۳۱/۵	۸۰۴	زیاد	معتبر
۱۰۰/۰	۳۳/۵	۳۱/۷	۸۰۹	بسیار زیاد	
	۱۰۰/۰	۹۴/۶	۲۴۱۸	مجموع	
		۵/۴	۱۳۷	مجموع	فاقد اعتبار
				مجموع	۲۵۵۵ ۱۰۰/۰

یافته‌های استنباطی

از آنجا که هدف این پژوهش سنجش رابطه میان متغیرهای دانشگاهی و نگرش به دین بوده است، در این بخش، آزمون‌های مرتبط با فرضیه‌های ویژه هر یک از متغیرهای مستقل که ذیل مفهوم متغیرهای دانشگاهی تعریف عملیاتی شده بود، به طور کلی آورده شده و در بخش‌های بعد شرح و تفصیل داده شده است. جدول ۱۴ نشان می‌دهد که از میان دوازده فرضیه اول این پژوهش، نه فرض تأیید و سه فرض رد شده است.

جدول ۱۴. نتایج آزمون فرضیه‌های تفاوت

نتیجه	آزمون همگونی واریانس‌ها		آزمون تحلیل واریانس		فرضیه	
	معناداری لوین	معناداری بین گروهی	معناداری ولش	معناداری فوریسیت		
وجود تفاوت	✓	-	-	۰/۰۰۰	۰/۰۰۲	۱ نوع دانشگاه و نگرش به دین
وجود تفاوت	✓	-	-	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۲ نوع دانشگاه و بعد شناختی
وجود تفاوت	✓	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	-	۰/۴۰۷	۳ نوع دانشگاه و بعد عاطفی
وجود تفاوت	✓	-	-	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۴ نوع دانشگاه و بعد رفتاری
وجود تفاوت	✓	-	-	۰/۰۰۲	۰/۰۳۰	۵ نوع سکونت دانشجویان و نگرش به دین
وجود تفاوت	✓	۰/۰۰۱	۰/۰۰۲	-	۰/۴۳۷	۶ نوع سکونت دانشجویان و بعد شناختی
وجود تفاوت	✓	-	-	۰/۰۲۳	۰/۰۴۴	۷ نوع سکونت دانشجویان و بعد عاطفی
وجود تفاوت	✓	-	-	۰/۰۰۰	۰/۰۰۱	۸ نوع سکونت دانشجویان و بعد رفتاری
عدم تفاوت	x	۰/۱۵۴	۰/۱۶۵	-	۰/۱۴۸	۹ رشته تحصیلی و نگرش به دین
عدم تفاوت	x	-	-	۰/۷۷۹	۰/۰۰۶	۱۰ رشته تحصیلی و بعد شناختی
عدم تفاوت	x	۰/۰۶۸	۰/۰۷۷	-	۰/۴۵۹	۱۱ رشته تحصیلی و بعد عاطفی
وجود تفاوت	✓	۰/۰۳۲	۰/۰۳۲	-	۰/۱۵۷	۱۲ رشته تحصیلی و بعد رفتاری

همان‌گونه که از جدول ۱۴ مشخص است، میان نوع دانشگاه و نوع سکونت دانشجویان و نگرش آن‌ها به دین رابطه تفاوت معنادار وجود دارد. رابطه معنادار میان نوع دانشگاه و سکونت با تک‌تک ابعاد نگرش به دین نیز وجود دارد. در مقابل، رابطه تفاوت معناداری میان رشته تحصیلی و نگرش نسبت به دین وجود ندارد و همان‌گونه که قابل تصور است، تفاوت معنادار تنها در بعد رفتاری نگرش به دین و رشته تحصیلی وجود دارد.

در میان انواع دانشگاه‌ها، دانشجویان دانشگاه پیام‌نور با میانگین نمره ۱۳۹ رتبه اول، دانشگاه‌های دولتی با میانگین ۱۳۴ رتبه دوم و دانشگاه آزاد با میانگین نمره ۱۳۱ رتبه سوم میزان نگرش دینی را به خود اختصاص داده‌اند. نتایج مربوط به تک‌تک ابعاد نگرش به دین به تفکیک دانشگاه‌ها در جدول ۱۵ آمده است.

جدول ۱۵. تفاوت‌های نگرش به دین دانشجویان انواع دانشگاه‌ها

فرضیه	دانشجویان		دانشجویان		دانشجویان	
	دانشگاه‌های آزاد		دانشگاه‌های پیام نور		دانشگاه‌های دولتی	
	رتبه	میانگین نمره	رتبه	میانگین نمره	رتبه	میانگین نمره
۱ نگرش به دین	۲	۱۳۴/۴۰۸۵	۳	۱۳۱/۰۶۹۹	۱	۱۳۹/۷۴۳۵
۲ بعد شناختی نگرش به دین	۲	۵۳/۸۰۹۹	۳	۵۲/۲۴۰۲	۱	۵۵/۴۳۰۶
۳ بعد عاطفی نگرش به دین	۲	۳۹/۶۸۳۶	۳	۳۹/۲۴۱۸	۱	۴۱/۳۶۷۷
۴ بعد رفتاری نگرش به دین	۲	۳۹/۸۲۴۴	۳	۳۹/۱۹۴۳	۱	۴۲/۱۳۹۰

در میان انواع محل سکونت دانشجویان، خوابگاه با میانگین نمره ۱۳۷ رتبه اول نگرش به دین و خانه دانشجویی با میانگین ۱۲۶ رتبه پنجم میزان نگرش به دین را به خود اختصاص داده است. نتایج تفصیلی به تفکیک انواع محل سکونت در جدول ۱۶ آمده است.

جدول ۱۶. تفاوت‌های نگرش به دین دانشجویان بر اساس نوع سکونت

فرضیه	با خانواده پدری		خانه مستقل		خوابگاه		خانه دانشجویی		با بستگان	
	رتبه	رتبه	رتبه	رتبه	رتبه	رتبه	رتبه	رتبه	رتبه	رتبه
۱ نگرش به دین	۲	۱۳۴/۹۵	۳	۱۳۲/۲۸	۱	۱۳۷/۱۳	۵	۱۲۶/۷۹	۴	۱۳۲/۲۳
۲ بعدشماختی نگرش به دین	۲	۵۴/۰۲۲	۴	۵۲/۸۰۹	۱	۵۴/۴۴	۵	۵۰/۳	۳	۵۳/۰۹
۳ بعد عاطفی نگرش به دین	۲	۴۰/۰۱۳	۳	۳۹/۵۲۹	۱	۴۰/۷۰	۵	۳۷/۵	۴	۳۹/۵۱
۴ بعد رفتاری نگرش به دین	۲	۴۰/۳۴۲	۴	۳۹/۱۱۴	۱	۴۰/۹۸	۵	۳۷/۲	۳	۳۹/۶۰

همان‌گونه که پیش از این گفته شده، تفاوت معناداری میان رشته تحصیلی و سازه نگرش نسبت به دین وجود ندارد و تنها میان بعد رفتاری نگرش به دین و رشته تحصیلی رابطه معنادار وجود دارد. بر همین اساس در بعد رفتاری نگرش به دین، دانشجویان علوم انسانی با میانگین نمره ۴۰/۷ رتبه اول، دانشجویان علوم پایه با میانگین ۴۰/۱۷ رتبه دوم، دانشجویان فنی-مهندسی با میانگین نمره ۳۹/۴۷ رتبه سوم، دانشجویان پزشکی با میانگین نمره ۳۹/۲۳ رتبه چهارم و دانشجویان زبان با میانگین نمره ۳۹/۱ رتبه پنجم را به خود اختصاص داده‌اند. در انتها نیز دانشجویان رشته هنر با میانگین ۳۸/۰۵ قرار می‌گیرند. همان‌گونه که از اعداد فوق مشخص است، میانگین‌های تعیین‌کننده تفاوت رتبه دانشجویان رشته‌های مختلف در بعد آمادگی رفتاری نسبت به دین در حدود یک‌دهم است و با وجود معنادار بودن، چندان قابل توجه به نظر نمی‌رسد.

نتایج آزمون فرضیه‌های ۱۲ تا ۱۶ مربوط به رابطه میان ترم‌های حضور در دانشگاه و نگرش به دین نشان می‌دهد که رابطه معناداری میان تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه و نگرش به دین وجود دارد، اما ضرایب همبستگی نشان می‌دهد که شدت این رابطه چه در سطح سازه نگرش به دین چه در سطح هریک از ابعاد نگرش به دین بسیار ضعیف است. نتایج آزمون فرضیه‌های فوق در جدول ۱۷ آمده است.

جدول ۱۷. نتایج آزمون فرضیه‌ها برای متغیر تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه

فرضیه	ضریب کندانال-تاب	سطح معناداری	تأیید فرضیه	جهت رابطه	شدت رابطه
آزمون رابطه بین تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه و نگرش به دین	۰/۰۸۴**	۰/۰۰۰	✓	-	بسیار ضعیف
آزمون رابطه بین تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه و بعد شناختی	۰/۰۹۲**	۰/۰۰۰	✓	-	بسیار ضعیف
آزمون رابطه بین تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه و بعد عاطفی	۰/۰۸۱**	۰/۰۰۰	✓	-	بسیار ضعیف
آزمون رابطه بین تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه و بعد رفتاری	۰/۰۸۶**	۰/۰۰۰	✓	-	بسیار ضعیف

بحث و نتیجه‌گیری

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که میان نوع دانشگاه، نوع سکونت و همه ابعاد نگرش به دین رابطه معنادار وجود دارد و دانشجویان دانشگاه پیام‌نور میانگین نمره نگرش بالاتری از دانشجویان دیگر دانشگاه‌ها دارند. پس از آن‌ها دانشجویان دانشگاه‌های سراسری (دولتی) و در انتها دانشجویان دانشگاه‌های آزاد قرار دارند. با توجه به شباهت میان رتبه‌بندی‌ها در هر یک از ابعاد شناختی، عاطفی و آمادگی رفتاری نگرش به دین، به نظر می‌رسد که تفاوت‌های میان این سه نوع دانشگاه را باید بر اساس تفاوت میان سطح علمی و شرایط پذیرش این دانشگاه‌ها و به دنبال آن افرادی ارزیابی کرد که به عنوان دانشجو در این دانشگاه‌ها حضور پیدا می‌کنند. هرچند که داده‌های تجربی دقیقی برای این گفته در دسترس نبود، می‌توان گفت که احتمالاً پایگاه اجتماعی-اقتصادی یا تعلق گفتمانی دانشجویان هر یک از انواع دانشگاه‌هاست که ممکن است بتواند شباهت میان رتبه‌بندی‌ها را تبیین کند، و گرنه به نظر نمی‌رسد که سازوکارها و مجموعه

تلاش‌های فرهنگی و دینی متولیان دانشگاهی در این سه دانشگاه تفاوت بسیار زیادی با یکدیگر داشته باشد. این موضوع را از این منظر نیز می‌توان تفسیر کرد که در نظام متمرکز دانشگاهی ایران، معمولاً سیاست‌های کلان فرهنگی دانشگاه‌ها یکدست است و تفاوتی میان آن‌ها در انواع مختلف دانشگاه‌ها وجود ندارد. بنابراین، شاید نباید انتظار داشت که تغییری ویژه هریک از این سه دانشگاه شباهت‌های فوق را به وجود آورده باشد.

به عبارت دیگر، به نظر می‌رسد که شاخص‌های علمی دانشجویان در حال تحصیل در این دانشگاه‌ها پیشاپیش متعلق به اقشار مختلفی از جامعه با نگرش‌های ویژه خود به دین است. بنابراین، از آنجا که متغیر تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه رابطه معنادار با شدت قوی‌ای با نگرش به دین ندارد، باید گفت که به نظر می‌رسد که تفاوت میان نوع دانشگاه و نگرش نسبت به دین موضوعی مرتبط با موضوعات و ویژگی‌های هریک از این دانشگاه‌ها نیست و شاید بتوان آن را بیشتر به شاخص‌های عمومی دانشجویانی ربط داد که بر اساس ویژگی‌های دیگری متغیرهایی از این دست هر یک از سه دانشگاه فوق را گزینه تحصیلی نهایی خود انتخاب می‌کنند.

همان‌گونه که نتایج نشان داد در خصوص متغیر نگرش به دین و تمامی ابعاد آن دانشجویان ساکن خوابگاه میانگینی بالاتر از سایرین دارند و پس از آن‌ها دانشجویانی قرار گرفته‌اند که با خانواده پدری‌شان زندگی می‌کنند. کمترین میانگین در نگرش به دین و تمامی ابعاد آن به دانشجویان ساکن در خانه‌های دانشجویی اختصاص دارد. با توجه به این یافته‌ها به نظر می‌رسد که بار دیگر باید بر اهمیت توجه به نظام آموزشی به عنوان کلیدی یکپارچه تأکید کرد. همان‌گونه که یافته‌ها نشان می‌دهد، بیشترین میانگین نگرش به دین در خوابگاه اتفاق می‌افتد. این در حالی است که شاید تصور رایج بر این باشد که نگرش دینی تنها در درس معارف و واحدهای درسی شکل می‌گیرد و امکانات و فضای زیستی دانشگاهی رابطه‌ای با دینداری ندارد. شاید ویژگی‌های زندگی دانشجویان در خانه‌های دانشجویی به عنوان محیطی که در آن نه کنترل‌های خانوادگی خانه پدری وجود دارد و نه از نظارت خوابگاه‌های دانشجویی اثری است، می‌تواند در میزان نگرش به دین در میان این دسته از دانشجویان اثرگذار باشد. در بخش قابل توجهی از خانواده‌های ایرانی در زندگی خانوادگی در خانواده پدری ناخودآگاه سبک زندگی‌ای وجود دارد که مبتنی بر آموزه‌های اسلامی است. همچنین، در خوابگاه‌های دانشجویی وابسته به دانشگاه‌ها

برنامه‌ها و سرمایه‌گذاری‌های فرهنگی و دینی مختلفی چون برگزاری نمازهای جماعت، سخنرانی‌ها و غیره به طور معمول برگزار می‌شود. اما زندگی در خانه‌های دانشجویی نه با سبک زندگی سنتی چندان سروکاری دارد نه از تلاش‌های فرهنگی و دینی معاونت‌های فرهنگی و نهادهای نمایندگی ولی فقیه در دانشگاه‌ها اثری هست. با وجود این، مطالعه دقیق‌تر چرایی این یافته پژوهشی نیازمند انجام پژوهش‌های تکمیلی‌تر است.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که رابطه کاملی میان متغیر رشته تحصیلی با نگرش به دین وجود ندارد. در حالی که تفاوت معناداری میان بعد شناختی و عاطفی نگرش به دین با رشته تحصیلی وجود ندارد، سازه نگرش به دین در مجموع تفاوت معناداری با رشته تحصیلی ندارد. همان‌طور که یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، در خصوص بعد رفتاری متغیر نگرش به دین به‌عنوان تنها بعد دارای تفاوت، دانشجویان گروه علوم انسانی بالاترین میانگین را دارند. پس از آن‌ها به‌ترتیب دانشجویان علوم پایه، مهندسی - فنی، پزشکی و زبان قرار می‌گیرند. دانشجویان رشته‌های گروه هنر پایین‌ترین میانگین مربوط به بعد رفتاری نگرش به دین را دارند. بدین ترتیب، نتایج این پژوهش تصور رایج در فضای سیاسی کشور را رد می‌کند، مبنی بر اینکه دانشجویانی که در رشته‌های علوم انسانی تحصیل می‌کنند در مقایسه با دانشجویان سایر رشته‌ها نگرش منفی‌تری به دین دارند.

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که رابطه معناداری میان رشته تحصیلی و نگرش به دین وجود ندارد و در خصوص رابطه معنادار میان آمادگی رفتار دینی، میانگین دانشجویان علوم انسانی بالاتر از سایرین است و برخلاف تصور رایج به نظر می‌رسد که بازنگری در دروس علوم انسانی باید در اولویت آخر حساسیت از سوی سیاست‌گذاران نهاد دانشگاه قرار داشته باشد. این شاید به این دلیل است که اگرچه ممکن است محتوای برخی دروس این رشته‌ها به جهت آمیخته بودن آن‌ها با مبانی رویکردهای سکولاریستی با دینداری رابطه معکوس داشته باشد، اما به دلیل دخالت عوامل و متغیرهای دیگر از جمله خانواده و رسانه و فرهنگ جامعه تأثیر آن مطلق و تعیین‌کننده نیست.

همچنین، باید به این نکته توجه کرد که به تناسب فقدان رابطه معنادار میان رشته تحصیلی و نگرش به دین، هنگام پرداختن به دینداری در میان دانشجویان باید به کلیت دانشجویان در حال تحصیل در همه رشته‌های مختلف توجه کرد. به عبارت دیگر، به جای توجه به نوع دروس عمومی و تخصصی‌ای که دانشجویان در رشته‌ها و گروه‌های مختلف می‌گذارند، میزان تأثیر و

نقش دروس معارف اسلامی و دیگر فعالیت‌های دینی فوق برنامه و رایج در دانشگاه باید در کانون توجه و سیاست‌گذاری دانشگاهی به منظور افزایش سطح دینداری دانشجویان قرار گیرد. درباره رابطه میان تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه و نگرش به دین باید گفت که هرچند این رابطه وجود دارد، شدت آن ضعیف یا بسیار ضعیف است. به عبارت دیگر، افزایش تعداد ترم‌های حضور در دانشگاه تأثیر چندانی در تغییر نگرش به دین ندارد. بنابراین، یافته‌های این پژوهش این تصور رایج را نیز به چالش می‌کشد که دانشگاه نهادی در مسیر کاهش نگرش به دین است.

این موضوع همچنین بار دیگر به اهمیت توجه به موضوع آموزش‌های معارف اسلامی و فعالیت‌های دینی در دانشگاه اشاره می‌کند. حضور متوالی در دانشگاه فارغ از متغیرهای در نظر گرفته نشده مانند حضور در فعالیت‌های دینی یا گذراندن واحدهای معارف اسلامی رابطه‌ای با نگرش به دین ایفا نمی‌کند. از آنجا که دانشجویان واحدهای عمومی و اسلامی را معمولاً به تدریج طی چهار سال تحصیل دوره کارشناسی می‌گذرانند و فعالیت‌های دینی درون دانشگاه (مانند برگزاری نماز جماعت، سخنرانی‌های دینی، برگزاری مراسم دعا و ادعیه، جشن‌ها و عزاداری‌های دینی، برپایی کانون‌های فرهنگی و مذهبی و غیره) همیشه و به طور معمول در فضای دانشگاهی برپاست، نگرش دانشجویان به دین می‌تواند از این عوامل نیز تأثیر بپذیرند و مناسب است در پژوهش‌های آتی مورد توجه قرار گیرند.

منابع

- آقاجانی، محمد حسن؛ فرزاد، ولی‌الله؛ شهرآرای، مهرناز (۱۳۸۷). «مقایسه سبک‌های هویت دانشجویان دانشگاه‌های دولتی شهر تهران بر اساس جنسیت، رشته تحصیلی و بومی و غیربومی بودن»، *مجله دانش و پژوهش در روان‌شناسی*، شماره ۳۸: ۱۳۵-۱۶۴.
- آلپورت، گوردون (۱۳۷۹). «دین و تعصب»، ترجمه نازنین شاه‌رکنی، *کیان*، شماره ۵۲: ۵۹-۶۵.
- اسلامی، محمد علی؛ شجاعی‌زاده، داوود؛ وکیلی، محمد علی (۱۳۸۰). «بررسی میزان افسردگی و رابطه آن با نگرش فرد نسبت به مذهبی‌بودن در دانشجویان پزشکی در حال تحصیل دانشگاه علوم پزشکی گرگان ۱۳۷۸-۷۹»، *مجله طب و تزکیه*، شماره ۴۳: ۳۹-۴۵.
- بلالی، اسماعیل (۱۳۸۰). «سنجش گرایش دینی دانشجویان روزانه تبریز و بررسی نقش یادگیری اجتماعی آن»، *نمایه پژوهش*، شماره ۲۰: ۱۳۹-۱۵۵.
- پویافر، محمدرضا (۱۳۸۶). *بررسی مقایسه‌ای سنج‌های دینداری*، پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش علوم اجتماعی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تربیت معلم تهران.
- حسینی لرگانی، مریم؛ سیف، علی‌اکبر (۱۳۸۰). «مقایسه سبک‌های یادگیری دانشجویان با توجه به جنسیت، مقاطع تحصیلی و رشته تحصیلی»، *فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی*، شماره ۱۹: ۹۳-۱۱۴.
- خدایاری فرد، محمد و همکاران (۱۳۸۷). «آماده‌سازی مقیاس سنجش دینداری برای جمعیت دانشجویی»، *مجله روان‌شناسی و علوم تربیتی*، شماره ۳: ۲۳-۴۵.
- دواس، دی‌ای (۱۳۸۵). *پیمایش در تحقیقات اجتماعی*، ترجمه هوشنگ نائبی، تهران: نشر نی.
- دورکیم، امیل (۱۳۸۶). *صور بنیانی حیات دینی*، ترجمه باقر پرهام، تهران: نشر مرکز.
- رفیعی، محمد؛ توان، بهمن و جهانی، فرزانه (۱۳۹۰). «بررسی رابطه عملکرد خانواده و نگرش دینی پرسنل صف و ستاد دانشگاه علوم پزشکی اراک در سال ۱۳۹۰»، *مجله طب و تزکیه*، شماره ۳ و ۴: ۳۳-۴۴.
- سراج‌زاده، سید حسین (۱۳۷۶). *چالش‌های دین و مدرنیته*، تهران: طرح نو.
- شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۴). «مدلی برای سنجش دینداری در ایران»، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، شماره ۱: ۳۴-۶۶.
- _____ (۱۳۸۸). «تبارشناسی تجربه دینی در مطالعات دینداری»، *فصلنامه تحقیقات فرهنگی*، شماره ۶: ۳۱-۴۷.

- شجاعی‌زند، علیرضا؛ شریعتی‌مزینانی، سارا (۱۳۸۵). «بررسی وضعیت دینداری در بین دانشجویان»، فصلنامه مطالعات ملی، شماره ۲۶: ۵۵-۸۰.
- طالبان، محمدرضا؛ رفیعی‌بهابادی، مهدی (۱۳۸۹). «تحولات دینداری بر اساس تفاوت‌های نسلی در ایران (۱۳۵۳-۱۳۸۸)»، فصلنامه مسائل اجتماعی ایران، شماره ۲: ۸۵-۱۱۴.
- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۷۵). تفسیر المیزان، ترجمه محد باقر موسوی همدانی، جلد اول، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- عطاپور، شهلا (۱۳۸۱). بررسی نگرش نسل جوان به دین و عوامل موثر بر آن در شهر اصفهان، تهران: طرح تحقیقاتی پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات.
- علی‌آبادی، محمد؛ بهزاد بهبهانی، آرزو؛ پورنادری، حسین (۱۳۸۹). بررسی شاخص‌های روان‌شناسی در طراحی خوابگاه‌های دانشجویی، مجله روش‌ها و مدل‌های روان‌شناختی، شماره ۲: ۱-۱۲.
- غباری بناب، باقر؛ رحیمی‌نژاد، عباس (۱۳۹۱). مقیاس‌های دینداری، محمد خدایاری‌فرد، علی نقی فقیهی، محسن شکوهی یکتا، تهران: آوای نور.
- فاضلی، محمد (۱۳۸۶). «تصویری از سبک زندگی فرهنگی جامعه دانشجویی»، مجله تحقیقات فرهنگی، شماره ۱: ۱۷۵-۱۹۸.
- کاظمی، عباس؛ فرجی، مهدی (۱۳۸۸). «بررسی وضعیت دینداری در ایران: (با تأکید بر داده‌های پیمایش‌های سه دهه گذشته)»، فصلنامه تحقیقات فرهنگی، شماره ۶: ۷۹-۹۵.
- کریمی، یوسف (۱۳۷۵). روان‌شناسی اجتماعی، تهران: انتشارات ارسباران.
- کوثری، مسعود (۱۳۶۸). تغییر نگرش و رادیو-تلویزیون (مجموعه مقالات)، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۹). جامعه‌شناسی، ترجمه حسن جاووشیان، تهران: نی.
- محسنی تهریزی، علیرضا؛ کرم‌الهی، نعمت‌الله (۱۳۸۸). «بررسی وضعیت التزام دانشجویان به ابعاد و نشانه‌های دینداری»، پژوهش نامه علوم اجتماعی، شماره ۲: ۷-۳۴.
- محمودی‌راد، مریم؛ آراسته، حمیدرضا (۱۳۸۲). «خوابگاه‌های دانشجویی به مثابه جوامعی برای یادگیری»، مجله طب و تزکیه، شماره ۵۳: ۴۵-۵۵.
- موحد، مجید؛ حمیدی‌زاده، احسان (۱۳۸۹). «مطالعه رابطه میان دینداری دانشجویان دوره دکتری دانشگاه شیراز با گرایش و فعالیت‌های علمی آنان»، دوفصلنامه تخصصی پژوهش جوانان، فرهنگ و جامعه، شماره ۴: ۱۱۸-۱۵۷.

- میرسندی، محمد (۱۳۹۰). مقدمه‌ای بر جامعه‌شناسی دین و انواع دینداری، تهران: انتشارات جامعه‌شناسان.
- وایمر، دی. راجر؛ دومینیک جوزف آر (۱۳۸۴). تحقیق در رسانه‌های جمعی، ترجمه سید کاووس امامی، تهران: سروش.
- ورنر، سورین؛ تانکارد، جیمز (۱۳۸۶). نظریه‌های ارتباطات، ترجمه علیرضا دهقان، تهران: دانشگاه تهران.
- هاشمی، مژگان (۱۳۸۳). «نگرش جوانان ۱۹-۲۹ ساله مشهد به دین (۱۳۸۰-۸۱)»، مجله علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، شماره ۲: ۱۳۳-۱۶۴.
- _____ (۱۳۷۵). بررسی گرایش‌های دینی دانشجویان، طرح پژوهشی به سفارش و نظارت معاونت فرهنگی جهاد دانشگاهی واحد اصفهان، در پژوهش دانشجو: مروری بر یافته‌های پژوهش‌های فرهنگی جهاد دانشگاهی، ابراهیم حاجیانی (۱۳۷۸)، ۱۲۷-۱۴۷.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی